

РОЗДІЛ 11 МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 347.2/3

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-2/73>

ПРАВА ДОСТУПУ ДО КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В ЕПОХУ ПАНДЕМІЇ COVID-19 RIGHTS OF ACCESS TO CULTURAL HERITAGE IN THE AGE OF THE COVID-19 PANDEMIC

Кунішнікова О.О., студентка II курсу

*Інститут прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Козловська А.С., студентка II курсу

*Слідчо-криміналістичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Кречик А.С., студент I курсу

*Інститут прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Статтю присвячено проблемі доступу до культурної спадщини в епоху пандемії COVID-19. У зв'язку з надзвичайною ситуацією, яка склалася у світі, зазнали обмежень досить багато прав людини. Права людини щодо доступу до культурної спадщини хоча й не зазнали значних обмежень, але вони почали переміщуватися в інший вимір, а саме в Інтернет-середовище. У статті автори детально аналізують практику Європейського суду з прав людини щодо доступу до культурної спадщини через мережу Інтернет та телебачення. Автори акцентують увагу на висновках Європейського суду з прав людини, що право Інтернет-доступу до культури є невід'ємним складником прав людини. Пандемія COVID-19 змінила світ у багатьох аспектах суспільного життя, новітні технології ще більше стали невід'ємним складником життя всього людства. Спалах COVID-19 вплинув на культуру, яка стала масово доступною для всіх, хто має доступ до Інтернету. В умовах суворого карантину довелося закрити галереї, музеї, театри та інші культурні установи. Єдиним успішним способом для забезпечення права людини щодо доступу до культури стало активне перенесення його в мережу Інтернет. Незважаючи на активне обговорення щодо права доступу до культурної спадщини, як у ЗМІ, так і в наукових колах це питання було певною мірою не врегульовано. Пандемія коронавірусу стала поштовхом для більш активного його обговорення та дала можливість для законодавчого регулювання права доступу до культурної спадщини в мережі Інтернет. Вивченням даної проблематики певною мірою займалися такі дослідники, як К.Я. Боровецький, Н. Форбс, А. Фреза. Мета даної статті – проаналізувати, чи дотримуються права людини з погляду доступу до Інтернет-культури. Нинішня ситуація свідчить про те, що доступ до культурної спадщини в Інтернеті може бути покращений.

Зроблено акцент на тому, що права людини хоча й можуть зазнавати обмежень, але держава повинна робити все можливе, щоб людство могло безперешкодно користуватися ними. Авторами зроблено висновок, що хоча пандемія COVID-19 й обмежує права людини і здебільшого негативно впливає на ці права, але вона зробила великий поштовх у сфері доступу до культурної спадщини в мережі Інтернет.

Ключові слова: права людини, доступ до культурної спадщини, COVID-19, Інтернет-середовище, рішення ЄСПЛ.

This publication focuses on access to cultural heritage in the era of the coronavirus epidemic. Due to the global situation in the world, almost all civil rights have been restricted. However, civil rights to access cultural heritage are not significantly limited, they began to develop in a different nuance, namely on the Web. In such an article, the creators carefully analyze the ECtHR case law on access to cultural heritage via the web and television. The author of this article emphasizes the conclusions of the European Court of Human Rights that the right to access culture on the Internet is an integral part of human rights. The COVID-19 pandemic has changed the world in many aspects of public life, and the latest technology has become an integral part of human life. The COVID-19 outbreak has affected a culture that has become widely available to all who have access to the Internet. In conditions of strict quarantine, galleries, museums, theaters and other cultural institutions had to be closed. The only successful way to ensure the human right to access culture has been to actively transfer it to the Web. Despite active discussions on the right of access to cultural heritage, both in the media and in academia, this issue has been somewhat unresolved. The coronavirus pandemic has given impetus to its more active discussion and provided an opportunity for legislative regulation of the right to access cultural heritage on the Internet. Researchers such as Borovetsky, Karol Jan, Forbes, Neil, Freza, and Antonella studied this issue to some extent. The purpose of this article is to comprehensively examine whether civil rights are respected based on the beliefs of access to Web culture. The current state of affairs suggests that access to cultural heritage on the Internet can be improved.

This article emphasizes that although human rights may be restricted, the state must do everything possible so that humanity can enjoy them without hindrance. The authors conclude that although the COVID-19 pandemic restricts human rights and has a greater negative impact on these rights, it has made a major push in terms of access to cultural heritage on the Internet.

Key words: human rights, access to cultural heritage, COVID-19, Internet environment, ECtHR decisions.

Доступ до культури (розуміється також як доступ до культурної спадщини) – одне з прав людини, визнане через тлумачення міжнародних та європейських документів, включаючи Загальну декларацію прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права в мистецтві 1966 р., Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. та Хартію основних прав Європейського Союзу 2000 р.

Згідно з визначенням культурної спадщини, наданим ЮНЕСКО, цей термін включає кілька основних категорій спадщини: культурну спадщину *sensu stricto*, що включає

матеріальну культурну спадщину (рухому культурну спадщину, нерухому культурну спадщину та підводну культурну спадщину), нематеріальну культурну спадщину (усні традиції, сценічне мистецтво, ритуали), природну спадщину. ЮНЕСКО визначає культуру як сукупність духовних, матеріальних, інтелектуальних та емоційних особливостей суспільства або соціальної групи, що охоплює не лише мистецтво та літературу, а й спосіб життя, способи спільного життя, системи цінностей, традиції та вірування [1]. Отже, культура, яку розуміє ЮНЕСКО, включена до визначення культурної спадщини (як матеріальної, так і нематеріальної).

Культурна спадщина поступово розширювалася, включаючи історичні та мистецькі цінності, культурні цінності. Її цінність – у здатності об'єкта взаємодіяти з пам'яттю. У широкому розумінні культурна спадщина охоплює коштовні та цінні предмети та матеріали, зібрані у колекціях культурними установами [2].

Загальна декларація прав людини 1948 р. [3] у статті 27 опосередковано виражає право на культурну спадщину та її охорону: «1. Кожен має право вільно брати участь у культурному житті громади, насолоджуватися мистецтвом та брати участь у науковому прогресі та його перевагах. 2. Кожен має право на захист моральних та матеріальних інтересів, що випливають із будь-якого наукового, літературного чи художнього виробництва, автором якого він є». Ця стаття відображає ідею про те, що культура несе в собі універсальний аспект концепції прав людини.

Стаття 15 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права в мистецтві 1966 р. гарантує кожному право брати участь у культурному житті, користуватися перевагами наукового прогресу та їх практичним застосуванням, а також захищати моральні та матеріальні інтереси, що випливають із будь-якої наукової, літературної чи художньої праці, автором якої він є. Держави – учасниці Пакту зобов'язані вжити заходів для «досягнення повної реалізації цього права, включаючи ті, що необхідні для збереження, розвитку та розповсюдження науки і культури» [4].

Вищезазначені документи є прикладами універсальних актів, прийнятих у рамках ООН. У Європі зусилля із захисту прав людини найширше здійснюються в рамках Ради Європи – провідної правозахисної організації континенту із 47 державами-членами (включаючи всі держави – члени Європейського Союзу). Система захисту прав людини, розроблена Радою Європи, включає Європейську конвенцію з прав людини та основних свобод та Європейський суд із прав людини.

Прийнята в 1950 р. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Конвенція) [5] прямо не передбачає права на культуру або права брати участь у культурному житті. Однак практика Європейського суду з прав людини включає приклади захисту певних прав, які насправді є правом на культуру та відновлені з інших прав, зокрема право на свободу вираження поглядів (стаття 10), право на повагу до приватного і сімейного життя (стаття 8) та право на освіту (стаття 2, Протокол № 1).

Основним європейським документом, що стосується захисту прав людини (включаючи право на культуру/ культурну спадщину), є Конвенція, однак є й інші документи, присвячені охороні культури, такі як Європейська культурна конвенція 1954 р., яка спрямована на захист спільної культурної спадщини та стимулювання культурного розвитку у державах – членах Ради Європи [6]. Завдання інших конкретних країн та методи їх підтримки щодо охорони культурної спадщини передбачені наступними конвенціями Ради Європи, тобто Конвенцією 1985 р. про охорону архітектурної спадщини Європи, Європейською конвенцією про охорону підводної культурної спадщини 2001 р. та Європейською конвенцією про захист аудіовізуальної спадщини 2001 р.

Держава також зобов'язана враховувати радикальні зміни у способах доступу до культури, враховуючи стрімкий розвиток цифрової культури та Інтернету, сприяти появі нових митців, нових форм вираження поглядів та розробляти нові шляхи розповсюдження культури, щоб зробити її доступною для всіх.

Право доступу до культурної спадщини та користування нею є правовою основою в різних нормах прав людини. Це чудово свідчить про те, що культурна спадщина є загальною справою у світі як одне з основних прав людини. Таке ставлення відображається в європейському підході до захисту культурних прав.

Інтернет розглядається як безцінний простір для здійснення таких основних прав, як свобода слова та інформації. Таким чином, Комітет Міністрів Ради Європи рекомендує таке: «Можливості, що виникають у новому цифровому середовищі, повинні використовуватися для посилення доступу та участі у відкритій культурі, тим самим зміцнюючи демократію» [7].

Уважаємо, що для більш детального огляду цього питання потрібно проаналізувати судову практику Європейського суду з прав людини щодо доступу до культури.

Початковою точкою для дискусії щодо доступу до культури в Інтернеті є рішення 2009 р. у справі «Times Newspapers Ltd проти Сполученого Королівства» [8]. У цьому рішенні ЄСПЛ підтвердив, що Інтернет відіграє важливу роль у розширенні доступу громадськості до новин, сприянні обміну даними та поширенні інформації загалом. Це дійсно так через його доступність та здатність зберігати та передавати величезну кількість інформації. Концепція надання Інтернету такої ролі в житті суспільства є першим кроком, який підтверджує важливість цього середовища у посередництві між одержувачем та об'єктом.

Більше того, у 2012 р. у справі «Ахмет Йілдірім проти Туреччини» ЄСПЛ підтвердив, що право на доступ до Інтернету не може бути обмежене країнами без конкретних законодавчих підстав, хоча порушення прав людини все ще може бути виправданим. Суд також підкреслив, що обмеження доступу до Інтернету, як це мало місце у цитованій справі, зробило недоступними великі обсяги інформації, що суттєво обмежило права користувачів Інтернету та призвело до значного побічного ефекту [9].

ЄСПЛ в одному зі своїх рішень мав шанс підкреслити значення конкретних вебсайтів, що забезпечують доступ до культури. У рішенні 2016 р. «Ченгіз та інші проти Туреччини» [10] Суд установив, що заявники (двоє професорів права, які активно використовують YouTube для доступу, завантаження та обміну відео в професійних цілях) можуть розглядатися як жертви порушення Конвенції, а саме статті 10. Усі вони використовували облікові записи YouTube та істотно користувалися його послугами у професійних цілях. Суд також наголосив на важливості YouTube у здійсненні свободи вираження поглядів, розповсюдженні та обміні не тільки художніми та музичними творами, а й політичними ідеями та інформацією.

ЄСПЛ представляє позицію, що Інтернет важливий не лише в контексті доступності культури. У справі 2008 р. «Хуршид Мустафа та Тарзібачі проти Швеції» [11] (щодо виселення орендарів через їхню відмову видалити супутникову антену, яка давала їм змогу отримувати телевізійні програми з країни походження) Суд розробив свою практику щодо свободи отримувати інформацію відповідно до статті 10 Конвенції. Він наголосив на важливості такої свободи для іммігрантів, які, можливо, бажують підтримувати контакт із культурою та мовою своєї країни. Суд зазначив, що свобода отримання інформації не поширюється лише на повідомлення про події, що становлять суспільний інтерес, а охоплює також культуру.

Далі ЄСПЛ проаналізував і представив у своїх рішеннях проблему доступу до культурної спадщини (яка отримала дуже особливе та спеціальне значення під час пандемії COVID-19). Суд розробив свою прецедентну практику щодо узгодження свободи художнього висловлювання та захисту моралі у рішенні 2010 р. «Акдаш проти Туреччини» [12]. Це рішення було ухвалене у справі, пов'язаній з обмеженням у виданні конкретної книги, яку в Туреччині вважають аморальною. Суд зазначив, що країни, які вводять будь-які обмеження, засновані на вимогах моралі, повинні враховувати існування в межах однієї держави різних культурних, релігійних, цивільних чи філософських спільнот. Тому Суд представив концепцію «європейської літературної спадщини» та встановив різні критерії щодо

цього: міжнародна репутація автора; дата першої публікації; велика кількість країн та мов, в яких відбувалася публікація; публікація у книжковій формі та в Інтернеті; публікація у престижному виданні в країні автора. Суд дійшов висновку, що громадськості, мовою якої написано твір, не може бути заборонено доступ до праці, яка є частиною такої спадщини.

Суд розглядав рішення не лише у справах, де культурна спадщина розглядалася як колективне право, а й там, де він розглядав індивідуальне право. Прикладом може бути справа 2012 р. «Католицька архієпархія Алба-Юлія проти Румунії» [13]. Справа стосувалася відмови держави, незважаючи на урядове розпорядження, повернути колишньому власнику – католицькій релігійній громаді бібліотеку та музей, що мають велике історичне та культурне значення. Суд наголосив, що тривала бездіяльність держави та невизначеність, що впливає на заявника щодо правового статусу майна, на яке він претендує, є необґрунтованою, якщо враховувати культурну та історичну важливість відповідних активів.

Доступ до культурної спадщини також може мати інший вимір, а саме у справі 2015 р. «Саргсян проти Азербайджану» [14]. Заявник особливо скаржився на те, що йому було відмовлено у доступі до свого майна та дому, розташованого в селі поблизу Нагірного Карабаху, спірної області між Вірменією та Азербайджаном. Розглядаючи питання щодо застосування статті 8 Конвенції, Суд пояснив, що «культурні та релігійні прихильності заявника до могил його покійних родичів у Гулістані можуть також підпадати під поняття «приватне та сімейне життя». Суд установив «тривале порушення прав заявника за статтею 8 Конвенції через неможливість для заявника мати доступ до свого житла та могил своїх родичів у Гулістані без ужиття державою заходів для вирішення питання про його права або для надання йому принаймні відшкодування за втрату можливості здійснювати свої права становила й далі становить для нього непропорційний тягар».

Короткий аналіз справ ЄСПЛ може призвести до цікавих висновків щодо доступу до культурної спадщини в Інтернеті. По-перше, ЄСПЛ прямо заявив, що доступ до культури через Інтернет та телебачення є виявом права людини, зазначеного у статті 10 Конвенції, тобто свободи вираження поглядів. По-друге, ЄСПЛ прямо підтвердив, що право доступу до культурної спадщини (яке може бути віднесене до різних сфер людського життя) може бути як індивідуальним, так і колективним і може торкатися громадських та приватних сфер. Як результат, ЄСПЛ установив широкий підхід до проблеми культури та доступності до культурної спадщини.

В умовах пандемії COVID-19 культура стала масово доступною для всіх, хто має доступ до Інтернету. Поки заклади культури закриті через урядові обмеження, їхні скарби тепер відкриті в Інтернеті для всієї публіки, досить часто безкоштовно, і право на користування культурною спадщиною виходить на інший рівень доступності.

Оцифрування культурної спадщини дає змогу розширити коло учасників культури, оскільки забезпечує більшу та, можливо, більш різноманітну аудиторію, що має можливість споживати культуру.

Заборона закрила галереї, музеї, кінотеатри, театри та багато інших установ по всьому світу. Ситуація викликала негайну необхідність зберегти доступ до своїх колекцій. Єдиним можливим способом було переміщення активності у всевітню павутину та створення мережових варіантів культурної діяльності.

Найбільші європейські музеї, такі як Британський музей, Лувр та Ермітаж, розробили спеціальні онлайн-екскурсії, що дають змогу відвідувачам побачити на екрані своїх комп'ютерів принаймні деякі частини колекцій із додатковими описами та мультимедійними інструментами. Те саме стосується великої кількості галерей,

а також бібліотек, які відкрили колекцію своїх книг для доступу в Інтернеті.

Найбільша компанія, що надає інформацію у всьому світі, – Google широко займається доступом до культурної спадщини. Карти Google за допомогою інструменту Google Street View відкрили можливість віртуальних екскурсій по низці музеїв та галерей за допомогою домашнього комп'ютера. Більше того, спеціальний додаток Google Arts & Culture дає змогу людям у всьому світі підтримувати доступ до предметів культурної спадщини не лише просто відвідуючи музеї, а й розвиваючи культурний смак та чуйність. Європейські приклади у цій галузі можуть включати музей д'Орсе в Парижі або Рейксмузей в Амстердамі. Звичайно, згадані розробки є лише прикладами, і вони були відомі ще до спалаху COVID-19, однак можливість, яку вони надавали для підтримування зв'язку з культурою під час обов'язку «залишатися вдома», має надзвичайно велике значення.

Оскільки доступ до культурної спадщини є одним із прав людини, сучасні технології, що замінюють традиційні способи доступу до культури, дають змогу не лише зберегти ці права, а й розширити та посилити їх захист, коли інші права людини (наприклад, право на свободу, свободу на зібрання та мітинги або свобода релігії) часто обмежуються урядами, щоб мінімізувати поширення пандемії. Однак таку тенденцію потрібно буде перевірити шляхом подальших детальних досліджень після закінчення пандемії.

Для культури важливо підтримувати контакт з аудиторією, оскільки без аудиторії культура насправді не може існувати, й іноді саме аудиторія створює саму культуру. Зберігання контакту з аудиторією видається найважливішою причиною забезпечення доступу до культурної спадщини в Інтернеті. Окрім того, культурні установи, як і установи будь-якого роду, не хочуть, щоб про них забували: люди можуть утратити звичку відвідувати певні культурні місця, а після відкриття країн вибирати інші місця для проведення часу. Інтернет-контакт допомагає зберегти позитивну пам'ять, а після закінчення пандемії допоможе повернутися до звичного користування без утрат аудиторії. Інша причина – підбадьорення людей, які змушені залишатися вдома за урядовими розпорядженнями, та допомога їм пережити важкі часи, створюючи ерзац звичайного життя.

Тоді постане питання, чи після закінчення пандемії та блокування культура залишатиметься в мережі та який вплив це матиме на офлайн-діяльність. Можна уявити, що частина аудиторії залишиться в Інтернеті і ніколи не повернеться до справжніх культурних закладів, оскільки вони знайдуть достатній досвід в Інтернеті. Інші повернуться до офлайн-досвіду, повністю відмовляючись від участі в Інтернеті, тоді як деякі залишатимуться частково в мережі, а частково – у режимі офлайн. Конкретний відсоток учасників у кожній частині важко визначити, але, безумовно, буде цікаво спостерігати та проводити комплексні дослідження на місцях.

Стаття може бути цікавою тенденцією переведення культури у сферу Інтернет. Європейська перспектива є вагомим прикладом для тих частин світу, де Інтернет є широко доступним і використовується. Така тенденція була помітна ще до початку пандемії, але відразу після введення нових заходів урядової безпеки вона швидко розвивалася і приймала цікаві напрями. Нині всі найвідоміші культурні установи працюють в Інтернеті, і значна частина менш відомих також йде цим шляхом. Досі цікавим питанням є те, як виглядатиме участь у культурі в Інтернеті після закінчення пандемії.

Рада Європи вже давно займається захистом культурних прав. Зобов'язальні міжнародні конвенції були підписані в 1950-х роках, і хоча право на культуру ніколи не розкривалося так, як інші, основоположні права людини,

європейська чутливість до мистецтва та культури дала змогу зберегти право на культуру як предмет політичних та правових дискусій, що призвели до прийняття законів.

Судова практика ЄСПЛ чітко вказує, що право на доступ до культури в Інтернеті підпадає під право доступу до культури взагалі. Пандемія COVID-19 фактично призвела до того, що доступ до культури перейшов до онлайн-виміру. Це нова ситуація, і ми переконані, що захист права на культуру також слід перенести у сферу онлайн-діяльності.

Епоха постпандемії покаже, наскільки велика частина людей після переходу до культурного виміру в Інтернет залишиться вдома. Подальші справи в ЄСПЛ можуть дати відповіді на запитання щодо механізмів захисту онлайн-доступу до культурної спадщини. Оскільки спалах COVID-19 може бути не одноразовою глобальною кризою й є побоювання про можливий розвиток нових вірусів, наші двері до культурних скарбів в Інтернеті повинні бути добре захищені та підготовлені до багатьох викликів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Система статистики культури ЮНЕСКО 2009 р. С. 9. URL: <http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/unesco-framework-for-cultural-statistics-2009-ru.pdf>.
2. Боровецький К.Я., Форбс Н., Фреза А. Культурна спадщина у світі, що змінюється. 2016. URL: <https://www.springer.com/gp/book/9783319295428#aboutBook>.
3. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 № 995_015. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
4. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права в мистецтві 1966 року. Ратифіковано Законом № 995_042 від 19.10.1973. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року : ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
6. Європейська культурна конвенція 1954 року : ратифіковано Законом № 994_213 від 24.02.1994. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_213#Text.
7. Рекомендації Комітету Міністрів державам – членам Ради Європи СМ/ ПЕС (2016) 2 «Інтернет для громадськості». URL: http://195.78.68.75/mcu/control/publish/article?art_id=245076468.
8. ЄСПЛ, «Times Newspapers Ltd проти Сполученого Королівства (№ 1 і № 2)». Заяви № 3002/03 і 23676/03. Страсбург, 10 березня 2009 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%223002%2F03%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-91706%22%5D%7D>.
9. ЄСПЛ, «Ахмет Йілдірім проти Туреччини». Заява № 311/10. Страсбург, 18 грудня 2012 р. URL: https://mmdc.ru/praktika_evropejskogo_suda/praktika_po_st10_evropejskoj_konvencii/akhmet-yildirim-protiv-turtsii-ahmet-yildirim-v-turkey/.
10. ЄСПЛ, «Ченгіз та інші проти Туреччини». Заява № 48226/10, 14027/11. Страсбург, 1 березня 2016 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-158948%22%5D%7D>.
11. ЄСПЛ, «Хуршид Мустафа та Тарзібачі проти Швеції». Заява № 23883/06. Страсбург, 16 грудня 2008 р. URL: <http://base.garant.ru/12168030/>.
12. ЄСПЛ, «Ақдаш проти Туреччини». Заява № 41056/04. Страсбург, 16 лютого 2010 р. URL: <http://base.garant.ru/12179824/>.
13. ЄСПЛ, «Католицька архієпархія Алба-Юлія проти Румунії». Заява № 33003/03. Страсбург, 25 вересня 2012 р. URL: <https://www.bailii.org/eu/cases/ECHR/2012/2043.html>.
14. ЄСПЛ, «Саргсян проти Азербайджану». Заява № 40167/06. Страсбург, 16 червня 2015 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Sargsyan_v_Azerb.pdf.